

קבר לספרים

ד"ר משה גליקסון וזלמן שוקן: דמויות דומות, אך שונות לחלוטין

בעקבות ספרו של אנתוני דוד, **ספר המעשים**, חיי זלמן שוקן, מאנגלית: אריה חשביה, ירושלים ותל-אביב, הוצאת שוקן, 2006, עמ' 460

בספרו של אנתוני דוד, **ספר המעשים**, חיי זלמן שוקן, נזכר ד"ר משה גליקסון בסך הכול פעמיים, ובשתי הפעמים כל מה שנכתב עליו שגוי. הטעויות האלה מצטרפות לטעויות היסטוריות רבות שמצאתי בספר, שאין לי כל אפשרות לפרטן כאן. אולם למרות הטעויות הרבות זהו ספר חשוב ומרתק מאין כמותו, המספר את סיפורו של אחד האישים המשפיעים בתרבות היהודית של המאה העשרים ואת סיפור דורו.

מדוע בחרתי לכתוב דווקא על זלמן שוקן וגליקסון? בהקשר לספר שכל עניינו שוקן? הסיבה העיקרית לכך היא שהשניים משקפים אירועים ותהליכים שקרו לנו ערב מלחמת העולם השנייה, ובהם: ההתבססות היהודית במרכז אירופה וקריסתה; החיפוש אחרי "יהדות חדשה" והיחס אל הדת; המנהיגות הציונית שבחרה לעלות ארצה והאחרת שהעדיפה להישאר בגולה; הקשר בין הון ועיתון. השוואה בין שני האישים בכל הנושאים שהוזכרו – ובאחרים – היא השוואה בין השקפות עולם, בין עמדות עקרוניות, בין כיוונים מקבילים אך מנוגדים. ההשוואה נוגעת בשניים מן המעצבים החשובים ביותר של העיתונות היהודית ושל הכתיבה הארץ-ישראלית במחצית הראשונה של המאה העשרים.

מי היה ד"ר משה גליקסון? לצערי איש כמעט אינו מוכר היום וכמעט אינו מוזכר בהיסטוריוגרפיה הציונית.² למרות זאת, עד מלחמת העולם השנייה הוא היה אחד העורכים-העיתונאים החשובים בעיתונות היהודית ונמנה עם אנשי הרוח המובילים. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הוא היה אחת הדמויות הפוליטיות-התרבותיות-החינוכיות המרכזיות ביותר ביישוב העברי, כתב אלפי מאמרים, שורה של ספרים, תרגם יצירות מופת והיה עסקן ציבור מוכר וידוע.

גליקסון היה קרוב לאחד העם, שהוקירו מאוד. כשכנס את איגרותיו באחרית ימיו וביקש להוציאן לאור, הוא התייעץ עם חמישה אנשים, וביניהם גליקסון (שהיה צעיר ממנו ב-22 שנה).³ הוא היה קרוב גם לאהרן דוד גורדון אשר ביקש כי דווקא הוא – שלא

השתייך למפלגות הפועלים – יערוך את כתביו יחד עם אהרונוביץ.⁴ ביאליק היה אחד מידידיו הקרובים בתל-אביב והעריכו מאוד;⁵ הוא היה נערץ על ברל כצנלסון, שהציע לו משרה קבועה בדבר; והיה קרוב לרב קוק, לרבי בנימין ולאישים דתיים נוספים. למעשה כל אישי הרוח החשובים בארץ הכירו אותו מקרוב והוקירו את אישיותו ואת כתביו.

גליקסון החל את דרכו הפוליטית כחבר "הפראקציה של הציונים הדמוקראטים", שעם חבריה הבולטים נמנו יצחק גרינבוים וד"ר נחום גולדמן. אחר כך היה מנהיג הציונים הכלליים "המתקדמים" בארץ ומנהיג ציונים כלליים א'. חברי "הנוער הציוני" ראו בו את מנהיגם האידאולוגי-החינוכי. הוא נפטר בערב חג השבועות בתרצ"ט, אך ללא ספק הוא אחד האבות הרוחניים של המפלגה הפרוגרסיבית של שנות המדינה הראשונות.

גליקסון היה האידאולוג והמעצב של "הזרם הכללי" בחינוך, שהיה הזרם החינוכי הגדול ביותר והחשוב ביותר בארץ ישראל בשנות העשרים, השלושים והארבעים. אולם גם בהיסטוריוגרפיה החינוכית, ד"ר גליקסון ו"הזרם הכללי" יוצאים מקופחים. אף על פי שעד הקמת המדינה יותר ממחצית הילדים היהודיים התחנכו במוסדות "הזרם הכללי",⁶ יש יותר ספרים והרבה יותר מאמרים על "זרם העובדים" בחינוך ועל "זרם המזרחי" מאשר על זרם זה.

מדוע גליקסון אינו מוכר ואינו מוזכר? ראשית, מפני שהיה ציוני כללי ולא השתייך לזרמים הפוליטיים-מפלגתיים הדומיננטיים בהיסטוריה הציונית. הוא לא היה מנהיג פועלים אלא "איש האמצע" (אף שהתנועה שהיה קרוב אליה, "העובד הציוני", האמינה באידאולוגיה הפועלית-הסתדרותית). הוא לא היה איש התיישבות אלא תל-אביבי מובהק (ועם זאת העריך את התיישבות העובדת וחניכיהו הקימו קיבוץ הנושא את שמו). הוא גם לא היה איש "המזרחי" אף שהיה אדם דתי, שמר שבת, ביקר בקביעות בבית כנסת, אכל כשר ועוד. שנית, כיוון שלא היה מעורב בשום שערוריה ולא היו לו יריבים. בקצרה, גליקסון היה "סתם ציוני" – ואלה, כידוע, גורלים ההיסטוריוגרפי לא שפר עליהם.⁷

היכן מוזכר גליקסון בספרו של אנתוני דוד ומהן הטעויות באותם אזכורים? בפעם הראשונה הוא מוזכר בעמ' 247. אנתוני דוד כותב כי בתחילת דרכו החליף הארץ הן בעלים והן עורכים, וכי אחד מן העורכים ראשונים היה זאב ז'בוטינסקי – דבר שלא היה ולא נברא.

היה 24 רובל לחודש בהמגיד ורק 20 רובל בהמליץ, שם הועסק בתפקיד זה העיתונאי והסופר משה ליב ליליינבלום; וכן המודעות כמקור הכנסה לעיתון. לעתים היו סכסוכים בין המו"ל והעורכים, כגון בשאלת משכורתם של יל"ג ודוד גורדון.

פרק נפרד דן בהכרמל בעריכת שמואל יוסף פין, שהחל להופיע בוויילנה ב-1860 ונחשב "פרוביציאלי" בעיני מבקריו בהשוואה להמגיד, השבועון העברי הראשון שהופיע עוד קודם לכן (ב-1856), והמליץ שהחל להופיע כמה חודשים אחריו. ואף כי הכרמל הוכר כביטאון ההשכלה ברוסיה, קוץ סבור כי כתב העת נכשל מבחינה זו והעורך לא הצליח ליצור דעת קהל ולהוביל את הציבור העברי המשכיל בעיקר משום "מתינותו" ושמרנותו.

אף על פי כן תרם כתב העת להתפתחות חשובה בתחום הספרות וביקורת הספרות. הוא היה הראשון שפרסם את מאמרי ביקורת הספרות של פאפירנא, "קנקן חדש מלא ישן", ואת מאמרו של אברהם אורי קובנר, "עולם הפוך", נגד ש. י. אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים). לא זו אף זו: יל"ג פרסם בו את שירו הפרוגרמתי "הקיצה עמי", ואת מאמרו "בית יעקב לנו ונלכה". עם זאת, לדעת קוץ הכרמל אינו יכול להיחשב עיתון מודרני בהשוואה לאחרים.

מקום חשוב תופס הדיון בכתבי עת אלה עצמם במהותה של העיתונות העברית, ולמחבר יש עניין רב בראייתה של העיתונות הזאת את עצמה, ובביקורת שמתחזו ראשוני הסופרים והעיתונאים על העיתונות, תפקידה ומהותה. למרות הביקורת על דרכו של הכרמל כעיתון, דווקא כתב עת זה הקצה מקום לדיון רציני על העיתונות העברית. קוץ רואה בדיונים אלה "עבודת מעבדה מעניינת" ללימוד כלי התקשורת דאז. בין המשתתפים בדיונים אלה היה משה ליב ליליינבלום, שבמאמר על מהותו של העיתון טען כי תפקידו לבחון ולבדוק את השאלות העיקריות המעסיקות את הציבור. גם יהודה ליב קאנטור, שלימים יהיה העורך של היומון היום וכן עורך המליץ, פרסם בהכרמל מאמרים שעסקו בעיתונות העברית. לדמותו של קאנטור (שעליו כתבה מנוחה גלבוש בגיליון 18 של קשר ב-1995) ולתרומתו לעיתונות העברית מוקדש מקום נרחב בספרו של קוץ.

נושא חשוב אחר שעוסק בו המחבר הוא התפתחות השימוש בעברית כלשון העיתונות, וראוי נושא זה שיידון בעתיד בהרחבה תוך ניתוח לשוני מדוקדק בלויית הדגמות, שכמובן קשה להגישו לקהל דובר אנגלית (ועל לשון העיתונות בת זמננו אכן נכתב). קוץ מזכיר גם פיתוח סוגי כתיבה חדשים, כגון הפיליטון שהתקבל כחלק בלתי נפרד של העיתונות העברית (ועל כך כתב צבי קרניאל בספרו הפיליטון העברי (תל-אביב, אל"ף, 1981)). כמה מן הסופרים הצטיינו בסוגה זו, כגון יל"ג, פרישמן ויהודה לייב קאנטור בין השאר.

עיתונים אחרים הנסקרים בספר הם הקול והיום ודרכם העיתונאית (שכבר נדונו בספר העברי), כחלק מן המאמצים לפתח עיתונות פופולרית. פרק נפרד מוקדש לרעיון התקשורת ולתפקיד העיתונות העברית במשנתו של הרב יהודה אלקלעי.

ספרו של קוץ מעלה שוב את חשיבות הנושא שראוי שילמד על ידי כל העוסקים בעיתונאות, בספרות עברית ובתולדות התרבות העברית במאות הקודמות. העיתונות העברית שימשה במה לראשי הסופרים העבריים במאה התשע-עשרה, כגון משה ליב ליליינבלום, דוד פרישמן ויל"ג, ובה אפשר למצוא את עיקרי רעיונותיהם

ככלי תקשורת, media. הוא מתמקד בנושאים המתייחסים לבעיותיה המקצועיות של העיתונות העברית בתוך סביבתה העולמית, ובנושאים כלליים הקשורים לתרבות היהודית העולים על הפרק. בכך חידושו של הספר.

אנו למדים על הצדדים הטכניים של הוצאת עיתון או כתב עת, שהביאו את המו"לים להקים בתי דפוס כדי שלא להיות תלויים במדפיסים ובגחמותיהם. יחיאל בריל, למשל, יסד בית דפוס כדי להדפיס את הלבנון וכן אלכסנדר צדרבוים (אר"ז) הקים בית דפוס כדי להדפיס את המליץ. ואילו אליעזר ליפמן זילברמן, שיסד את השבועון העברי הראשון, המגיד, ב-1856, היה בעל בית דפוס עוד קודם לכן.

קוץ מגלה עניין מיוחד בהיבט הכלכלי של הוצאת עיתון, ודן בנושא המנויים על העיתונים, שהיו הבסיס הכלכלי לקיומם. הוא מוסר, לדוגמה, כי מחיר החתימה השנתית על המגיד היה שישה רובלים, ומידע את הקורא כיצד נחלק סכום זה בין המו"ל והסוכן: מכל חתימה כזאת קיבל המו"ל 3.5 רובלים. הסוכנים היו לעתים גם המחברים וה"עיתונאים" שכתבו בכתבי העת, וכך כיתתו את עטיהם לכתביה ואת רגליהם לחתימות.

מספר המנויים מעניין במיוחד מפני שהוא מציג תמונה של היקף התפוצה, ושל התפשטות האידיאולוגיה של כתב העת – האם נטה להשכלה, לתנועת חזית ציון או לציונות. התחרות בין העיתונים שלעתים הייתה קשה ומסוכסכת, גרמה לירידה במספר המנויים של עיתונים מתחרים, כגון אלה של המגיד, שמספרם הגיע לפי קוץ ל-1,800, ואילו עם הוצאת הכרמל פחת המספר בכ-800. מספר המנויים על המליץ באודסה היה 2,500 ואילו בשנת 1882 גדל המספר לכדי 4,000. בתקופת משפט דרייפוס (1897-1898) עלה שיעור החותמים ולהצפירה היו כ-10,000 מנויים. בראשית המאה העשרים הגיע מספר המנויים בשלושת העיתונים הצפירה, הצופה והזמן לכ-20,000, ובזאת הייתה העיתונות העברית יכולה להצדיק באופן יחסי את הכינוי "המעצמה השביעית".

קוץ מציין כי מספר הקוראים היה גדול יותר כיוון שהגיליונות עברו מיד ליד. מסתבר אפוא כי העיתונות הגיעה למספר מרשים של מנויים ולתפוצה נרחבת שאין להשוותה, לדוגמה, למספר המנויים על כתב העת הראשון, המאסף (1783-1811), שהיה בתחילה כ-200 ו-360 בשנותיו הטובות.

בין הנושאים התפקודיים המעניינים את המחבר והמייחדים את ספרו יש לכלול את קובץ מסמכי הלבנון הנמצאים בארכיון הצרפתי הלאומי (שכבר הובאו בספר העברי לעיל). מסמכים אלה שופכים אור על הבעיות שעמדו בפני העורכים והמו"לים בדרכם לקבלת רישיון להוצאת כתב עת ועל מאמציהם לכלול בו חומר פוליטי, שנאסר על הלבנון. כן נדונות בעיות הצנזורה שעמן נאלצו העורכים להתמודד. נוסף על כך מקדיש קוץ מקום נרחב לעיון בתוכנו ובמדוריו של כתב העת וכן לטלטולי העורך ועיתונו מארץ ישראל לפרס, ומשם למיינץ שבגרמניה וללונדון. נושאים אחרים הנדונים הם הרכב המערכת: המו"ל, שלעתים שָׁכר עורך ואף עוזרי עריכה, הסופרים והעיתונאים, משכורתם (שכרו של דוד גורדון, למשל, היה 40 רובל לחודש, ולאחר מאבק הועלה ל-66 רובל; ושכרו של יל"ג בהמליץ היה 225 רובל לחודש שמתוכם נוכו 50 רובל לשכר העוזר; שכרו של סדר האותיות

טקסטים ולהבנות באמצעותם משמעות וזהות. המחברים מציבים כמה שאלות יסוד: מה מקומו של מעשה הקריאה כאקט קולקטיבי של קהילה פרשנית בעידן התקשורת הרב ערוצי? איזה מקום תופס בימינו אקט הקריאה בישראל? מהם הרגלי הקריאה של הקהל הישראלי ומהן העדפותיו הספרותיות? איזו משמעות מייחס קהל זה לפעילות הקריאה ואילו שימושים הוא עושה בה? שאלות אלה נשאלות לנוכח ריבוי דפוסי הקליטה (צפייה, האזנה, גלישה) ואופיו הבלתי יציב של קהל הקולטים הנע במהירות מערוץ לערוץ האם לנוכח השינויים הכלכליים, הטכנולוגיים והתרבותיים של השנים האחרונות אפשר לדבר על קהילה פרשנית יציבה ומובחנת של קוראים, או שמדובר בקבוצה מפוצלת ונזילה שחבריה משתייכים סימולטנית למספר קהילות קוראים הנמצאות בשינוי מתמיד?

המחקר המובא בספר מבוסס על שתי הנחות יסוד. ההנחה הראשונה היא אופיה הדיפרנציאלי והייחודי של פעילות הקריאה, קרי הטענה שפעילות זו איננה אחידה ואוניברסלית אלא מגוונת ושונה. השוני בפעילות הקריאה מעוצב על ידי מספר רב של גורמים: היסטוריים, גיאוגרפיים, ריבוניים, אתניים, תרבותיים, דתיים, מגדריים, לאומיים וגלובליים. הנחה ראשונה זו מובילה את המחברים לבחון את ייחודיותו של מעשה הקריאה בישראל על רקע מגוון קבוצות הקוראים (חילוניים, דתיים, עולים, בעיקר מחבר המדינה, וערבים). לכל קבוצה רקע שונה המגדיר תרבות קריאה ושימושי קריאה שונים ולפיכך הקריאה תשמש אותם להגדרת זהות שונה.

ההנחה השנייה של המחקר היא שקהילות הקוראים אינן פועלות בעולם תקשורתי מוגבל ומצומצם אלא בעולם רב ערוצי, הפועל כחברת שוק פתוחה ובעלת היצע רב. הקורא חשוף למכשש תקשורתי רב ערוצי ורב תחומי המנסה להשתלט על זמנו על חשבון אמצעי תקשורת מתחרה. המחברים בוחנים את קריאת הספר והעיתון בישראל ביחס לזמן המוקדש לצפייה בטלוויזיה ובקולנוע, להאזנה לרדיו ולגלישה באינטרנט. האם סביבת מולטי-מדיה זו משפיעה על קוראי התקשורת הכתובה בישראל? שאלה זו מתחדדת לאור הפרטת התקשורת בישראל והתגוונותה מאז תחילת שנות התשעים. שינוי זה מחייב בדיקת מאפייניה של קהילת הקוראים בישראל. האם הוא מחזק את אופיה המקומי או הלאומי של קהיליית הקוראים או מושך אותה לעבר קהילות קוראים גלובליות?

הפרק הראשון בספר מציג פריסה רחבה של תאוריות ומתודות בין-תחומיות לחקר תרבות הקריאה. המחברים מתייחסים לדיסציפלינות מגוונות, היסטוריות, סוציולוגיות, אנתרופולוגיות, פסיכולוגיות, סמיטיות ותקשורתיות.

הקריאה נתפסת כחלק ממערכת חברתית מורכבת. לימודה מחייב תחילה לבחון את הקשר בין מעשה הקריאה למערך מוסדות מו"ליים, פוליטיים, כלכליים וחינוכיים, תוך התייחסות לתאוריות של ההיסטוריונים רוברט דרנטון ובנדיקט אנדרסון, של הפילוסוף יורגן הברמס ושל חוקרי התרבות ריצ'רד הוגרט וריימונד ויליאמס. סדרה אחרת של תאוריות בוחנת את הקשר בין מעשה הקריאה למשתנים סוציודמוגרפיים, תוך הישענות על התיאוריה של סוציולוג התרבות הצרפתי פייר בורדייה (תאוריית ההביטוס, השדות התרבותיים וההון המשולש). סדרה שלישית של תאוריות עוסקת בשימושי הקריאה ומתייחסת הן לתאוריות ולמתודות פונקציונליסטיות כמותיות של

ויצירותיהם בעיבודם הראשון. עיתונים אלה מציינים את הגישושים הראשונים לקראת הקמת עיתונות עברית מודרנית. הם היו כלי התקשורת העיקריים להמוני היהודים, משכילים ובלתי משכילים גם יחד, שמהם שאבו מידע על הנעשה בעולם הרחב ובעולם היהודי. כלי תקשורת אלה קידמו את רעיונות ההשכלה בזמנם ובהמשך הפיצו את רעיונות חובת ציון והציונות והיו האמצעי לחינוך ולקידמה.

אם בעבר היו כתבי עת אלה בלתי נגישים וחלקם אף נדירים, משום שהם נמצאים רק בכמה ספריות מחקר, ואף שם לא אוספים שלמים, הרי עתה עומדים כמה מן העיתונים הללו לרשות הקהל הרחב באמצעות מפעל הדיגיטציה של "עיתונות עברית היסטורית" בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, וכל קורא יכול לעיין בהם באינטרנט. על כן מחקרים כגון אלה של קוץ רלוונטיים ומעשיים ביותר. כתבי העת הלבנון, המגיד, המליץ והצפירה שבהם דן קוץ הם חלק ממפעל זה, נוסף על הצבי והחבצלת. יש לקוות כי יתר הפריודיקה העברית אף היא תיסרק ותעמוד לרשות הקהל הרחב.

הופעת הספר בשפה האנגלית מעידה גם על החסר בתחום זה בשפה העברית: ספר עדכני על תולדות העיתונות העברית המכסה את הפריודיקה העברית בראשיתה ואת התפתחותה במאה התשע-עשרה. העבודה המקיפה בנושא זה של גדעון קוץ שזיכתה את מחברה בראשות הקתדרה לתקשורת יהודית באוניברסיטת פריס התפרסמה בצרפתית, ומצפה לתרגומה העברי המלא. הקורא העברי יכול להיעזר גם בעבודת האינטרנט החלוצית של מנוחה גלבע המנוחה, לקסיקון העיתונות העברית במאה ה-19, שעשויה להקל על ההיסטוריון, על חוקר התקשורת ועל חוקר התרבות שיקבל על עצמו משימות בתחום זה.

משה פלאי

על הקריאה בישראל כפרקסיס תרבות

חנה אדוני, הלל נוסק, קולות הקוראים: מעשה הקריאה בסביבה התקשורתית הרב ערוצית, ירושלים, מאגנס, 2007, 199 עמ'

ספרם של חנה אדוני והלל נוסק, קולות הקוראים: מעשה הקריאה בסביבה התקשורתית הרב ערוצית, הוא המחקר המקיף הראשון על תרבות הקריאה בישראל. מטרתו של הספר, הנשען על סקרים שנערכו מאז 1970, היא לבחון את מהותה של פעילות הקריאה בחברה הישראלית בעשורים האחרונים ואת השפעתה.

בפתח הספר טוענים המחברים שהקריאה איננה אקט מופשט המערב פעילויות פענוח וחשיבה בלתי נראות, אלא סוג של עשייה הניתנת לתצפית, ללימוד ולניתוח אמפירי. זאת גם הסיבה שהם משתמשים במונח "מעשה קריאה". "מעשה" זה נתפס כתהליך תקשורתי מורכב המערב מחבר, טקסט וקורא.

הקריאה היא אקט ייחודי, אינדיבידואלי, תלוי זמן ומקום ספציפיים ובלתי חוזר. עם זאת היא גם אקט קולקטיבי של קהילה פרשנית המתנסה בחוויה משותפת ומפתחת זהות קולקטיבית מובחנת. מושג הקריאה קשור בטבורו למושג "אוריינות", סוג של יכולת קוגניטיבית, מנטלית ולשונית נרכשת המאפשרת לקורא לפענח

של פרקסיס חברתי המוגדר ומעוצב על ידי כלי התבונה המנטליים הייחודיים לקבוצה נתונה באזור ובתקופה מוגדרים. הוא הציב במאמרו מטרה מרכזית בפני חוקר הקריאה: להגדיר בתוך השלם החברתי את קהילות הקוראים השונות, לבדוק את אינוונטר הקריאה שלהם לאורך זמן ארוך כדי להצביע על מגמות שינוי או המשכיות בדפוסי ארגון הקריאה, תכניה ושימושיה.³

בין תלמידיו שהמשיכו את חקר תופעת הקריאה מאז שנות השישים ראוי לציין לצד אנרי ז'ן מרטן את מישל דה סרטו (De Certeau), שהיה הראשון אשר ניסח את תאוריית תפיסת הקריאה כפרקסיס יצירתי (תאוריה שהופצה מאוחר יותר בעולם האנגלו־סקסי על ידי תלמידו, ג'ון פסק), את פיליפ ארייס (Ariès) שעמד על השוני שבין קריאה במרחב הציבורי למרחב הפרטי האינטימי, את פרנסואה פירה ואת ז'ק אוזוף חלוצי חקר תולדות תופעת האלפבת־זיזה. ולבסוף, את גדול חוקרי תרבות הקריאה בימינו, רוז'ה שרטייה (Chartier), שחקר את תופעת הקריאה העממית, וערך מאז שנות השמונים כמה ספרי סינתזה מרכזיים על תופעת הקריאה. למותר לציין ששמו של שרטייה איננו מופיע כלל בסקירה המתודולוגית של אדוני ונוסק.

קשה להבין את עבודותיהם של רוברט דרנטון ושל פייר בורדייה ללא הבנת הקשר ארוך השנים שלהם עם אסכולת ה"אנאל" בכלל ועם רוז'ה שרטייה בפרט. בורדייה השתתף במספר פרויקטים מחקרניים של שרטייה בתחום הקריאה.⁴ גם מודל מעגל התקשורת של דרנטון המוצג בפרק הראשון בספר אינו תרומה מקורית של ההיסטוריון האמריקני אלא סינתזה מקיפה שהוא ערך על בסיס עבודות ה"אנאל" שפורסמו בין שנות החמישים לשנות השמונים.

בתקופה זו למדו אנשי ה"אנאל" את קהילת הקוראים לא רק בפרספקטיבה של מערכת ייצור והפצה טוטלית (בהשפעת ההיסטוריה הטוטלית-גלובלית של פרנן ברודל), אלא בחנו את תופעת הקריאה בזמן: מי קרא מה, מתי ואיפה, באיזו תדירות, באיזו כמות ומה היו שימושי הקריאה מאז ימי הביניים ועד למאה העשרים. מחקרים רבים בחנו תופעות אלה בהקשר של זמן, של מרחב גאוגרפי ושל שכבה חברתית (אצולה, כמורה, בורגנות, המון עירוני, איכרות). בשנות השבעים חקרו אנשי ה"אנאל" את תהליך חילונה של הקריאה באירופה החל מסוף המאה השבע־עשרה, תופעה הנדונה בפרק השני בספר זה בהקשר הישראלי. אולם מאחר שהמחברים אינם מכירים את אסכולת ה"אנאל" הם לא היו יכולים להיעזר בפירות המחקר של חוקרים כשרטייה, דניאל רוש (Roche) או מישל וובל (Vovelle) כבסיס השוואתי להבנת משמעות תהליך חילון הקריאה בישראל מאז המאה התשע־עשרה.

בתחילת שנות השמונים עמדו רוז'ה שרטייה ואנרי ז'ן מרטן בראש פרויקט רחב ממדים בשם "תולדות המו"לות הצרפתית" ובו הוצגו גישות חדשות לחקר הקריאה בעלות אופי איכותני.⁵ במחקרם הועבר מרכז הכובד ממחקר מקרו־היסטורי של יחידות חברתיות

חקר שימושים וסיפוקים (פול לזרספלד ואליהוא כץ), הן לתאוריות קליטה סמיוטיות (וולפגנג איזר, ג'ון פסק, אומברטו אקו, סטנלי פיש) והן לתאוריות הלומדות קריאה ככלי להבניית זיכרון וזהות (מוריס הלבואקס, סטיארט הול). הסדרה הרביעית של תאוריות בוחנת את השפעת הטכנולוגיה התקשורתית על הקריאה. רוב התאוריות הללו שייכות לתחום הדטרמיניזם הטכנולוגי מבית מדרשם של הרולד איניס, מרשל מקלוהן וניל פוסטמן.

על הדברים שייכתבו מכאן ואילך אני חייב התנצלות מראש לשני החוקרים, שאת עבודתם אני מכיר ומוקיר. ייתכן שיש בדברי הביקורת (הקונסטרוקטיבית) הבאים, משום ביטוי ל"פער תרבותי" מסוים בין מי שקשור יותר לאירופה הישנה (והחדשה) לבין אלה שאמונים על המקורות מעבר לאוקיינוס (גם אם כל הציטוטים שאביא ממקורות צרפתים ואחרים, הופיעו גם באנגלית...).

הצגת התאוריות בספר שלפנינו מרשימה אולם לעתים מוצגת באופן מהיר מדי לטעמי. המחברים מזכירים בחטף את שמו של חוקר זה או אחר בלא שייסבירו כהלכה אם ואיך הם מתכוונים לעשות שימוש בגישה זו או אחרת או מדוע גישה זו אינה קבילה. לעתים אפשר למצוא גם טעויות. כך לדוגמה בתחילת הפרק הראשון הם מציינים מחקרים ותיקים שבדקו את הקשר בין קריאה לתעשיית הדפוס (ג'ק גודי) ולצדם מחקרים חדשים כמו זה של רוברט דרנטון ושל לוסין לפבר. עבודותיו של דרנטון מוכרות היטב, אבל על המחקר החדש פרי עטו של לוסין לפבר מ־1990 לא שמעתי מעולם. ואכן, מדובר כאן בטעות. הספר המצוטט איננו חדש כלל ועיקר אלא מחקר קלאסי פרוץ דרך בתחום חקר התקשורת הכתובה שעקרונותיו נוסחו כבר בשנות הארבעים של המאה העשרים לא בידי לפבר האלמוני אלא בידי לוסין פבר. המחקר יצא לאור שנה לאחר מותו של פבר, ב־1958, בידי תלמידו, אנרי ז'ן מרטן.¹

הטעות בשמו של פבר אינה מקרית. לצערנו החמיצו המחברים בספר זה את אחת האסכולות ההיסטוריוגרפיות החשובות ביותר במאה העשרים, אסכולת ה"אנאל" הפריסאית של לוסין פבר נמנה עם מייסדיה ב־1929. אחד מתחומי העניין המרכזיים של אסכולה זאת היה תולדות מערכת הייצור, ההפצה והקליטה־קריאה של התקשורת הכתובה במערב אירופה מאז ימי הביניים ועד סוף המאה העשרים. העובדה שהמחברים התעלמו לחלוטין מאסכולה זו מצערת, מפני שקיימת בעברית סינתזה המציגה את תרומתה של אסכולת ה"אנאל" לחקר הספר והקריאה בין שנות הארבעים לשנות התשעים.²

במאמר מ־1941 דרש פבר ללמוד את היצירה הספרותית לא רק ביחסה לתהליכי הייצור וההפצה ולמערכת מורכבת של סופרים, מו"לים ומדפיסים, אלא גם בהקשרה לקהילת הקוראים ולתהליך הקריאה. פבר תפס את המושג "קריאה" במובן הרחב, כסוג של צריכה תרבותית, תהליך פענוח החל על מספר רב של מוצרי תרבות: יצירות ספרות, פמפלטים, עיתונים, תחרוטים, הצגות תיאטרון, סרטי קולנוע וכו'. פבר ראה בקריאה לא פעילות פרטיקולרית, אלא סוג

3 שם.

4 ראו דיון בין שרטייה לבורדייה על הקריאה כפרקסיס תרבותית: R. Chartier, *Pratiques de la lecture*, Paris, Payot, 1993, pp. 265–294. קובץ זה כולל גם מאמר של דרנטון על הקריאה.

5 Henri Jean Martin, Roger Chartier, (eds), *Histoire de l'édition française*, Paris, 1983–1986, 2ed édition, 1989–1991.

1 L. Febvre, H.J. Martin, *L'apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958.

2 עוזי אלידע, "אסכולת האנל" ותרבות הספר", בתוך: רעיה כהן ויוסף מאל (עורכים), *ספרות והיסטוריה*, ירושלים, החברה ההיסטורית־ז'מן שז"ר, 1999, עמ' 299–323.

אלא לדעת להאזין להקראה ולדעת להשתתף בדיון ציבורי המתקיים תוך כדי ההקראה. (5) חקר מוטיבציות ושימושי קריאה. בין תופעות הקריאה שנחקרו ראוי לציין את לימוד ריטואל ההקראה בקול רם מול לימוד השפעת הקריאה השקטה והמבודדת על עיצוב תמונת העולם של הקורא ועל דפוסי סוציאליזציה, לימוד דפוסי הקריאה הדתית (קתולית ופרוטסטנטית) מול דפוסי הקריאה החילונית ותרומתן להבניית תמונת עולם והגדרת זהות הקורא, לימוד תהליך הקריאה של ספרי הדרכה להתנהגות מנומסת ומעודנת (Civilités), והאופן שבו תרם תהליך הקריאה להפנמת קוד התנהגות הבנוי על שליטה עצמית והמעצב את התנהגותה הגופנית, הרגשית והלשונית. תחום נוסף שנלמד הוא לימוד "אפנות קריאה", קרי בחינת החלטתו של היחיד לקרא ספר מסוים מפני שהוגדר על ידי הקבוצה כטקסט חובה. אפנתיות זו מחברת את היחיד לקבוצה ומשמשת מגדיר זהות ומסמן סטטוס. מחקרים מסוג זה השפיעו הן על הגדרת השדה הספרותי ומושג הקנוניזציה של פייר בורדייה, והן על הגדרת מושג המרחב הציבורי ותופעת דעת הקהל של יורגן הברמס.

ראוי להדגיש שלא רק היסטוריון כמו רוברט דרנטון עיצב את מודל התקשורת שלו בהשפעת ה"אנאל", אלא קבוצה גדולה של חוקרי תרבות הספר והקריאה הכוללת את אליזבת אינושטיין, אנתוני גרפטון, נטלי דייזיס, קרלה הסה ואחרים. חלקם אמנם מוזכרים בפרק הראשון בספר, אולם ללא התייחסות לבסיס התאורטי והמתודולוגי שהושפע במישרין מורשתו של לוסין פבר.⁸

אסכולת ה"אנאל" אינה היחידה שמחברי הספר מתעלמים ממנה. גם אסכולת "קונסטנץ" הגרמנית העוסקת משנות השישים של המאה העשרים בחקר תופעת הקריאה אינה זוכה להתייחסות כאסכולה בספר. המחברים מזכירים בחטף את ספרו של וולפגנג איוור, **מעשה הקריאה**, שתורגם לאחרונה לעברית,⁹ אולם אין התייחסות מספקת לתפיסת האסתטיקה של הקריאה שפיתחו אנשי חוקרי אוניברסיטת קונסטנץ ובעיקר שותפו של איוור להקמת האסכולה, הנס רוברט יאוס. בספר התייחסות קלושה גם לתרומתה של האסכולה הסמיוטית הצרפתית לחקר הקריאה. מחקריהם של סמיוטיקנים כרולן בארת, זולין גריימס, אן אוברספלד או כריסטיאן מץ, הבוחנים את דמותו של הקורא-צופה ואת תהליך הקריאה כתהליך סמיוטי היוצר משמעות למגוון טקסטים ספרותיים, תאטרליים וקולנועיים, לא זוכים להתייחסות מספקת. לעומת זאת בוחרים המחברים להישען על עבודות של אומברטו אקו ושל ג'ון פיסק.

גם כשהמחברים מזכירים אסכולה מוכרת כמו "אסכולת פרנקפורט" הם עוברים בחטף על תרומתה לחקר הקריאה. הם מזכירים את מקס הורקהיימר ואת תאודור אדורנו כמיצגי האסכולה, אולם במקום אחר הם מתייחסים גם לעבודות של ליאו לוונטל, ולטר בנימין ויורגן הברמס בלא לקשר חוקרים אלה לאסכולת פרנקפורט. כתוצאה מכך הם אינם מצליחים להציג את תרומתה של

רחבות ללימוד מיקרו-היסטורי המתרכז בלימוד מקרוב של דמויות פרטיקולריות המייצגות קהילות קוראים. את מקום המקורות הסטטיסטיים של כותרים תפס לימוד של יומנים אישיים, של דו"חות חקירה של המשטרה או של האינקוויזיציה ואף של הערות שוליים שהשאיר הקורא בספרו. רוז'ה שרטייה ותלמידיו הושפעו בשנות השמונים מביקורתו של איש הדור השלישי של ה"אנאל", מישל דה סרטו. הוא דרש להגדיר מחדש את יחסי טקסט-קורא והתנגד לטענה שהקורא אינו אלא קולט פסיבי של מידע. אקט הקריאה, לדבריו, איננו תגובה לגירוי שנוצר על ידי הטקסט אלא להפך, לטקסט אין מעמד עצמאי והוא חסר משמעות ללא אקט הקריאה. לפיכך דרש דה סרטו להעביר את חסר משמעות הלב לחקר פעילות הקריאה הקולקטיבית הנתפסת כאקט אקטיבי-יצירתי. הקריאה היא ראשית כול פרקסיס, סדרה של פעילויות פיזיות-גסטואליות ייחודיות הממוקמות במרחב נתון (בתוך הבית, ברחוב, בכנסייה) וכפופות לכללי התנהגות קבוצתיים נלמדים. במקביל הוא דרש מן החוקר ללמוד את ההיבט הקוגניטיבי של הקריאה, את הדרכים שבהן מפרש הקורא את הטקסט, מפנים את תכניו ומתאים אותם לתמונת העולם שלו. הוא סבר כי המחקר המיקרו-היסטורי הוא האמצעי היעיל ביותר להתמודדות עם מטרתו אלה.⁶

מתוך שינוי קונצפטואלי ומתודי זה נגזרו כמה תחומי חקירה חדשים: (1) חקר ההיבט הפיזי-גסטואלי של הקריאה. אבחנה בין הקריאה האורלית או ההקראה בקול רם לבין הקריאה הוויזואלית השקטה, הדורשת פחות פעילות פיזית והמערכת בעיקר את העין. זוהי בדרך כלל קריאה אישית מבודדת. (2) חקר הממד הסוציו-מרחבי של הקריאה – לימוד אקט הקריאה במרחב הציבורי מחד ובמרחב הביתי-משפחתי מאידך. אקט ההקראה הקולקטיבי במרחב הביתי עוזר להגדיר מחדש את היחידה המשפחתית במושגים של פרטיות אינטימיות ולהפרדה ממכלולים חברתיים רחבים יותר הממוקמים במרחב הציבורי (פיליפ אריאס). (3) חקר דרגות העוצמה של הקריאה. לצד השימוש במושגים קריאה אורלית/ויזואלית, קריאה ציבורית/פרטית, נעזרים אנשי ה"אנאל" בצמד מושגים נוסף להבנת פרקסיס הקריאה, אינטנסיביות/אקסטנסיביות. הם מבחינים בין קריאה "אינטנסיבית", קרי קריאה לעומק של מספר קטן של טקסטים, לבין קריאה "אקסטנסיבית", קרי קריאה מדפדפת, שטחית ומהירה של מספר גדול של טקסטים. (4) חקר תהליכי רכישת מיומנויות קריאה. שאלת ה"איך" מובילה את אנשי ה"אנאל" לבחון את דרכי רכישת מיומנויות הקריאה השונות. הם חוקרים את תהליכי הלימוד הטכניים והקוגניטיביים של הקריאה ואת המסגרות המוסדיות והחוג מוסדיות המקנות כלים אלה. ראוי לציין שאנשי האסכולה בוחנים לא רק מיומנות קריאה אלא גם מיומנות הקראה (חקר ספרי הדרכה ללימוד הקראת טקסטים בקול רם הנפוצים באירופה במאות התשע-עשרה והעשרים)⁷ והאזנה. על פי כיוון חקירה זה אוריינות קריאה איננה מחייבת בהכרח את הקורא, כפי שסוברים אדוני ונוסק, לדעת לקרוא,

8 במאי 1996 התקיים באוניברסיטת חיפה כנס בינלאומי שעסק בחקר הספר והקריאה. בכנס השתתפו רבים מחשובי חוקרי הקריאה בצרפת ובארצות הברית, ובו הודגשה השפעת ה"אנאל" על חוקרי הקריאה בארצות הברית, איטליה, גרמניה, ספרד ודרום אמריקה.

9 וולפגנג איוור, **מעשה הקריאה: תאוריה של תגובה אסתטית**, ירושלים, מאגנס, 2006.

6 Michel de Certeau, "Lire: un braconnage", *L'invention du quotidien, I: arts de faire*, Paris, 1980, pp. 239–255.

7 Anne-Marie Chartier, Jean Hébrard, *Discours sur la lecture: 1880–2000*, Paris, Fayard, 2000.

של ז'ול הצל (Hetzl), המו"ל של ספרי ז'ול ורן שהפיץ ספרים מרהיבים שכריכותיהם המצויירות נצבעו בצבעי זהב, כסף וארגמן. גם תהליך הקריאה בקול רם במרחב המשפחתי והציבורי באירופה של המאה התשע-עשרה ותחילת העשרים היה המשך לריטואל ההקראה – התפילה וההטפה בכנסיות.

הבעיה השנייה בפרק השני היא העדר מחקרים היסטוריים הבוחנים לעומק את תהליך חילון הקריאה בישראל. באופן מפתיע העבודות על תולדות הספר והמו"לות הישראלית מעטות. להוציא עבודותיה החשובות של זרר שביט על העברת מרכז המו"לות העברית העולמית לארץ בשנות העשרים של המאה העשרים, אין כמעט עבודות על תולדות הספר והקריאה.

להערכתנו חקר התפתחות הקריאה וחילונה בישראל צריך להביא בחשבון לא רק את תעשיית הספר אלא בעיקר את תעשיית העיתונות בארץ. החל מסוף המאה התשע-עשרה הופכת העברית לשפת קריאה בעיקר בזכות הופעתה הסדירה מעל דפי העיתון. זוהי ביסודה האסטרטגיה של אליעזר בן-יהודה המוציא לאור עיתון (הצבי-האור) כדי להפוך את העברית לשפת יום-יום המטפלת בנושאים חילוניים ואינה בוחלת לעסוק אף בענייני סקס, פשע ואסונות כדי לחלץ את השפה (ראו מאמרי על ה"טיטניק" ועיתון האור בגיליון זה). יתרה מזאת, העיתון העברי של בן-יהודה הוא כלי מרכזי להפצת הספר שכן בדפיו אפשר למצוא פרסום בהמשכים של ספרים מתורגמים משל ויקטור הוגו, אמיל ז'ולה, אלפונס דודה ואחרים. פירוק הספר לפרקים ויצירת אפקט מתח היה כלי מרכזי לקידום קריאה עברית בישראל.

מן הבחינה המתודולוגית בחנו אדוני ונוסק לאורך כל הספר את תופעת הקריאה באמצעות מתודה כמותית המבוססת על שאלונים. לצד גישה כמותית זו ראוי היה להשתמש גם בטכניקות איכותניות. כך לדוגמה לצורך חקר התפתחות הקריאה בארץ מצוי מספר רב של מקורות, בעיקר עדויות ראיות, שחלקן אף פורסם בעיתונות התקופה. עדויות אלה תיארו בפירוט כיצד קראו איכרי ראשון לציון או תושבי שכונת נווה צדק בתחילת המאה העשרים ספרים ועיתונים. המקורות מראים שבתחילת המאה הייתה עדיין שכיחה בארץ תופעת הקריאה בקול רם של ספרים ועיתונים בבית, ברחוב ובמועדוני תרבות שונים. תופעה זו נמשכה גם בתקופת המנדט.

גם טענת המחברים בפרק השני כאילו ניתן לאפיין את קבוצת הקוראים העבריים בארץ לפני 1948 כקהילה הומוגנית השעונה על אידאולוגיה לאומית משותפת, היוצרת מעין "קהילה מדומיינת", בניגוד לימינו שבהם קהילת הקוראים נמצאת בסימן פירוק והשתנות, איננה מדויקת. למעשה כבר בשנות העשרים היו קהילות קוראים סקטוריאליים, בשל תהליך השתלטות המפלגות על עיתונים ועל הוצאות ספרים. עובדה זו גרמה לקורא של מפא"י להימנע מלקרוא טקסטים המזוהים עם המפלגה הרוויזיוניסטית, לדוגמה. דווקא היעלמות העיתונות והמו"לות המפלגתית היא שצמצמה את "גטאות" הקוראים והובילה באמצעות עיתונים כמו ידיעות אחרונות ליצור בשנות השבעים עד התשעים קהילת קוראים עברית לאומית.

הפרקים השלישי והרביעי בספר מנסים לאפיין את קהילת הקוראים בישראל. המחברים מתמודדים עם השאלה מהו הקשר בין הקריאה לבין משתנים דמוגרפיים כמו השכלה, מעמד סוציאל-אקונומי, מגדר, גיל, מוצא אתני, דתיות. כיצד הם משפיעים מחז

אסכולת פרנקפורט לדורותיה לחקר הקריאה. לא ברור כיצד מושג "תעשיית תרבות" של אדורנו, מושג "השעתוק המכני" של בנימין ומושג "המרחב הציבורי" של הברמס קשורים זה לזה וכיצד הם תורמים לפיתוח תאוריה ייחודית להסבר תופעת הקריאה. שאלה דומה נשאלת לגבי "אסכולת ברמינגהם". המחברים לא מצליחים להציג את הייחוד שבתרומת אסכולה זו כמכלול לחקר הקריאה. לא ברור כיצד העבודות של הוגרט וויליאמס מתקשרות לעבודותיו של סטיוארט הול ועמיתיו ומהי התרומה הכוללת של אסכולת "לימודי תרבות" זו לדורותיה ללימוד תופעת הקריאה בימינו.

למרות הליקויים שצוינו מנסחים המחברים בסוף הפרק הראשון מודל משלהם לחקר הקריאה. עיקרו של מודל זה כמעט ואינו מתייחס לשפע התאוריות שהוזכרו על ידי המחברים ונשען על הגישות הפונקציונליות והנאו פונקציונליות של הקריאה, קרי, מטרת המודל המוצג כמכלול של מעגלים קונצנטריים היא לבחון את הקשר בין תופעת הקריאה לשימושיה השונים (בידור, אסקפיזם, השתתפות, הבניית זהות, העשרה, הגשמה עצמית). לצד תאוריה זו משתמשים המחברים במספר מושגי יסוד בתאורית השדות של בורדייה. הם משלבים מושגים אלה במטרה לבדוק את הקשר בין שדה הקריאה למגוון של שדות/מוסדות כלכליים, פוליטיים, תקשורתיים, חינוכיים, משפחתיים וכולי.

לאחר שהציגו מודל מתודולוגי בפרק הראשון, עוברים המחברים בפרק השני לעסוק בחקר הרקע ההיסטורי של תופעת הקריאה בישראל. לדעתם כדי להבין ולנתח את תופעת הקריאה העכשווית בישראל יש לבחון את תהליך ההתפתחות ההיסטורית של הקריאה, שעיקרו מעבר מקריאה מקודשת לקריאה חילונית. המחברים מעוניינים לדעת כיצד השפיע תהליך החילון של מעשה הקריאה על הזהות הקולקטיבית הייחודית של הקורא הישראלי. יתרה מזאת, קהל הקוראים הישראלי לא היה קיים לפני כמאה שנה. זהו קהל שצמח והתפתח בהדרגה. לגביו מעשה הקריאה העברי היה חלק מסדרת פרקטיקות שהגדרו מחדש זהות קבוצתית לאומית.

פרק זה סובל משתי בעיות. – הראשונה העדר מודל השוואתי לבחינת ייחודיותו של תהליך התפתחות תרבות הקריאה בישראל. מכיוון שבהפרק הראשון לא הציגו המחברים מודלים למחקר היסטורי של תהליכי חילון הקריאה באירופה נוסח עבודות ה"אנאל" (ספרו של קרלו צ'יפולה שהם מצטטים ממנו לא יכול לשמש בסיס ללימוד תופעת חילון הקריאה. זהו ספר מיושן שנכתב בידי חוקר שתחום התמחותו העיקרית היה היסטוריה כלכלית של אירופה),¹⁰ הם אינם יכולים לקבוע בפרק השני אם מדובר בתהליך ייחודי לעם היהודי-ישראלי. מתוך היכרותנו עם עבודות ה"אנאל" נאמר רק שאכן חילון הקריאה בישראל איננו תהליך ייחודי לעם היהודי. יש יסוד לטענת המחברים כאילו למרות תהליך החילון של הקריאה בארץ נשמר היחס המיוחד לספר וללימוד, אולם מגמות דומות מזהות גם בקרב הקורא הצרפתי או הגרמני במאה התשע-עשרה. הספר החילוני באירופה שמר על ערכו ה"מאגי" בזכות אסטרטגיית "הכוכבות" של הסופר המקנה לו מעמד של גיבור-על (ראו הלויית הענק הלאומית שנערכה לוויקטור הוגו ב-1885) ובזכות מדיניות עיצוב וגרפיקה נוסח זו

C. Cipolla, *Literacy and Development In the West*, Penguin, 1969. 10

מתורגמת לערבית; גם כאן הקריאה הטרוגנית. בולטת קריאה של ספרות דתית אצל הדתיים וספרות בריאות ויעץ. נתון מעניין מתייחס לקריאת עיתונים. מסתבר שרבים בציבור הערבי קוראים יומונים בעברית ותקופונים למיניהם בערבית.

בסך הכול המחקר מצביע על קיום רוב חילוני בקרב הקהילות הקוראים השונות ועל גיוון פנימי של הקהילות על רקע פרמטר השכלה המגדיר קבוצות קריאה אליטיסטיות ועממיות.

גם בפרק זה עושים המחברים שימוש בטרמינולוגיה של בורדייה כמו "שדה ספרותי", "הון תרבותי" וכו', אולם נשאלת השאלה אם מעבר לטרמינולוגיה מיישמים המחברים בפועל את מתודת בורדייה במחקרם. מתודת המחקר של בורדייה לא שללה שימוש בשאלונים סטטיסטיים, אבל עיקר העבודה של בורדייה ותלמידיו (ראו עבודות של ברנרד להיר [Lahire] לדוגמה) נשענה על מחקרי שטח אתנולוגיים שבחנו במרחב פיזי נתון לאורך זמן, באמצעות תצפית ישירה ובאמצעות ראיונות וניתוח עדויות כתובות, את הפרקטיקה התרבותית. המחברים מקדישים שני עמודים בפרק הרביעי לעדויות אישיות, אבל זוהי סקירה קצרה מדי וחסרת ממד אתנולוגי.

הפרקים החמישי והשישי מתמודדים עם השאלות באיזו מידה הקריאה בעידן רב ערוצי מספקת צרכים פסיכו-חברתיים של הקורא הישראלי; מה תרומת המחקר לסיפוק צרכים אישיים כמו הנאה אסתטית, רכישת השכלה וידע, הכרת עולמות אחרים, בריחה מהמציאות, בידור. ובמקביל, מהי תרומת הקריאה כמענה על צרכי ההשתתפות הפוליטית וההבניה החברתית של זהות אתנית, לאומית וגלובלית. הפרק החמישי בוחן את הקריאה כנותנת מענה לצרכים אישיים בעוד הפרק השישי בוחן את הקריאה כמענה לצרכים קולקטיביים.

בשני פרקים אלה חוזרים המחברים להשתמש בשאלונים סטטיסטיים המשרתים את תאוריית "שימושים וסיפוקים" הקלאסית. בפרק החמישי נבחן מגוון רחב של צרכים: אינטלקטואליים (הכרה עצמית, לימוד, העשרה וביקורתיות), רגשיים (הנאה ועונג, חוויה של יופי, משמעות החיים, בידור ובריחה מן המציאות), וחברתיים (קשר עם בני משפחה, חברים וחברות, אנשים בעלי עניין משותף, קבוצת מגדר). המחברים סבורים שלמרות חזירת הטלוויזיה הרב ערוצית והאינטרנט עדיין יש לקריאה תפקיד מרכזי ככלי לסיפוק צרכים אישיים.

בפרק השישי בוחנים המחברים את מעשה הקריאה ככלי להגדרת זהות ישראלית, זהות יהודית וזהות גלובלית. הם סבורים שהכלים המרכזיים להבניית זהות גלובלית הם הטלוויזיה והאינטרנט. לעומת זאת העיתון הוא הכלי המרכזי להבניית זהות ישראלית, בעוד הספר משמש כלי להבניית זהות יהודית ואתנו-תרבותית בכלל.

הפרק השביעי מתמודד עם השאלה מהן התמורות שחלו בדפוסי הקריאה הישראלים בעידן התקשורת הרב ערוצית. האם פעילות הקריאה נמצאת בנסיגה על רקע גידול התחרות על זמנו הפנוי של הקהל, או האם היא ממשיכה להתקיים לצד פעילויות תרבות אחרות? מסקנתם של המחברים אופטימית. להערכתם הטלוויזיה הרב ערוצית והאינטרנט לא יובילו להיעלמות קהיליית קוראי הספר והעיתון. המשתמשים באינטרנט ממשיכים לקרוא ספרים ועיתונים ואף מקדישים יותר זמן לקריאה ופחות לצפייה בטלוויזיה. יתרה

גיסא על תדירות קריאה ומאידך גיסא על העדפות בשפת קריאה, בז'נרים, במורכבות תוכני קריאה וכו'. הפרק השלישי מנסה לענות על שאלות אלה מזווית ראייה כמותית בעוד הפרק הרביעי עוסק בהעדפות תוכניות של הקוראים.

המתודה בשני הפרקים היא מתודה כמותית הנשענת על סקרים שנערכו בישראל החל מ-1970. המחברים ממיינים בפרק השלישי את הקוראים על פי קריטריונים של מגדר, גיל, שנות לימוד, דתיות ושייך עדתי. שאלונים אלה מובילים למסקנה ידועה מראש: נשים קוראות ספרים יותר מגברים, אבל גברים קוראים יותר עיתונים; מבוגרים קוראים יותר מצעירים, עשירים יותר מעניים, משכילים יותר מחסרי השכלה, אשכנזים יותר מספרדים, אבל אצל ילידי הארץ בעלי השכלה תיכונית אין הבדל עדתי. בראש סולם הקוראים עומדים ילידי אירופה, אחריהם ילידי הארץ ובמקום השלישי ילידי ארצות המזרח. בפרספקטיבה בינלאומית אחוז קוראי ספרים בארץ גבוה יותר מאשר בארצות הברית, ובחלק ממדינות אירופה גם אחוז קוראי העיתונים גבוה, בניגוד לאחוז נמוך יחסית של קוראי כתבי עת. גורם נוסף המעצב את דפוסי הקריאה בישראל הוא השפעת תהליכי חברות משפחתית. ה"הון התרבותי", בלשונו של בורדייה, נתפס כגורם מרכזי המגדיר את תדירות הקריאה של הקהל הישראלי. מגמה סטטיסטית כוללת זו לא השתנתה לטענת המחברים בשנות התשעים, למרות התעצמות התקשורת האלקטרונית והאינטרנט.

המחברים יכלו לעשות שימוש בקריטריונים נוספים לאפיון הקורא, כמו קריטריון הקריאה האינטנסיבית מול האקסטרנסיבית. אנו לומדים מנתונייהם על אחוז גבוה של קוראי ספרים ועיתונים בארץ, אבל איננו יודעים כיצד מתמודד הקורא עם הטקסט. האם הוא קורא לאט ולעומק וחוזר לספר או לעיתון לקריאה חוזרת, או האם קריאתו היא מהירה, שטחית ומדפדפת? מה נשאר לו מהקריאה? האם הוא חוזר לדון בתוכני קריאה או מוחק תכנים אלה מזיכרונו כדי לפנות מקום לתכנים חדשים?

הפרק הרביעי עוסק ב"קהלי טעם" וב"תרבויות טעם" בשדה הספרותי. המחברים עוברים להשתמש בפרק זה בטרמינולוגיה מבית מדרשו של בורדייה. הם מנסים למפות את קהלי הקוראים הפעילים בשדה הספרותי על פי דפוסי הצריכה של טקסטים בשפות שונות, על פי מידת העדפה של ספרות מקור ותרגום ועל פי העדפת ז'נרים מסוימים ומידת התייחסות לרבי מכר. בניגוד לפרקים הקודמים, המחברים לא רק עושים כאן שימוש בשאלונים סטטיסטיים אלא גם נעזרים בעדויות אישיות של קוראים. המחברים מאתרים כאמור ארבע קטגוריות של קהלים: חילונים (ודתיים לאומיים), חרדים, עולים מחבר המדינות וערבים. הקהלה הציוני-דתי הלאומי מעדיף ספרות ישראלית ולצדה בולטת קריאת ספרות מתורגמת. בתוך קהל זה מבחינים המחברים על בסיס קריטריון השכלה בין קהל אליטיסטי הקורא ספרות איכות לבין קהל בעל השכלה בינונית הקורא ספרות עממית. הקהל החרדי, על פי ממצאי המחברים, מעדיף ספרי קודש (גברים) ותופס את הקריאה כסוג של "לימוד", ובמקביל הקוראות החרדיות צורכות ספרות עממית. קהל הטעם השלישי, עולי חבר המדינות, קורא כצפוי ספרות יפה ברוסית וספרות מתורגמת לרוסית. גם כאן ישנו גיוון מבחינת ז'נרי קריאה על פי דרגת השכלה (ספרות עלית מול ספרות עממית). גם קהל הקוראים הערבי קורא כצפוי בערבית ספרות יפה וספרות

בגלל שימוש היתר שעשו המחברים במתודת השאלונים הסטטיסטיים והשימוש המועט מדי שעשו במתודות איכותניות, הוסברה תופעת הקריאה בימינו בישראל בצורה חלקית בלבד.

בסך הכול, למרות הליקויים אני סבור שזהו ספר חשוב מפני שזהו ניסיון ראשון וחלוצי למפות את שאלות היסוד הקשורות לתופעת הקריאה בישראל ולהגדיר את כיווני הדרך העתידיים של המחקר. כל אחד משבעת הפרקים של הספר מהווה בפועל מעין סקיצה ראשונית למחקר עתידי, שצריך להיות עמוק ומפורט יותר הן ברמה התאורטית והמתודולוגית והן ברמת המחקר היישומי.

עוזי אלידע

הקולות והצבעים של הרפובליקה הספרותית

ארנה גולן, בעבותות הביקורת – פרקים בתולדות ביקורת הספרות העברית ובסיפורי עגנון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2006, עמ' 246

פרק א: מדיניות ספרותית בכתבי עת בסוף המאה ה-19 ועל סף המאה ה-20, עמ' 12-142

בשנות השבעים המאוחרות פרסמה ארנה גולן בכתבי עת ובקובצי מחקר מאמרים שעסקו בבחינתה של ביקורת הספרות העברית בתקופת התחייה (הרשימה מופיעה בסוף ספרה, בעמ' 247). אחדים מן המאמרים הללו התבססו על עבודת דוקטור שכתבה שנים קודם לכן, בקורת הספרות היפה העברית, התפתחותה וגילוייה בשנים 1897-1905 (תשל"ו). עבודת הדוקטור, שלא ראתה אור כספר, נותרה ספונה בספריות האוניברסיטה העברית והיא כמעט בלתי נגישה לתלמידים ולחוקרי הספרות העברית של תקופת התחייה. קיבוץ מאמריה של גולן וכינוסם כעת בפרק הראשון של ספרה מפצה על כך באופן חלקי. מפצה – משום שהוא מקל על המתעניינים בתולדות הביקורת העברית להגיע אל כתביה ופועל לשימור הישגיה בתודעת הקהל. באופן חלקי – משום שרבים מפרקי של החיבור המקורי לא זכו לפרסום הראוי להם, ומשום שהזיקה התמטית בין מאמרי הפרק שלפנינו אינה מחפה על העדרו של "סיפור" פרשני המאחד אותם (אף עריכתם הוויזואלית והטכנית של המאמרים איננה אחידה. כך למשל משתנה תבנית מראי המקום והערות השוליים ממאמר למאמר, בהתאם לבימת הפרסום המקורית שלו).

המטרה שעמדה לנגד עיניה של ארנה גולן בכל מאמרי הפרק הייתה חשיפת העמדות העקרוניות של ביקורת הספרות העברית בראשיתה, כפי שהבאה לידי ביטוי בכתבי העת בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. גולן תרה אפוא בכתבי העת הנושנים אחר חומרים ספרותיים וביקורתיים הממלאים לפחות אחד משני תפקידים: הם מלמדים על השקפת עולמם הספרותית של כותביהם, על עמדותיהם בפולמוסים ספרותיים עקרוניים או על שיפוטם הערכי ביחס ליצירות קונקרטיות; הם מלמדים על סדרי העדיפויות ה'ז'נריים, התמטיים והסגנוניים של עורכי העיתונים ועל שיקולי העריכה המוצהרים והמעשיים שלהם (שלא תמיד עלו בקנה אחד). גולן הקפידה, כעדותה, לבסס את הערכתה על מידע שאותו אספה מכתבי העת עצמם ולא להיעזר בפרסומים מאוחרים, ששימרו מעט

מזאת, על פי אדוני נוסק קוראי הספרים מקדישים זמן גדל והולך לפעילויות היקפיות הקשורות לספרים כמו קריאת ביקורות ספרים, צפייה בתכניות טלוויזיה העוסקות בספרים והשתתפות בדיונים פומביים על ספרים.

לסיכום, האם הצליחו המחברים למרות הבעייתיות של הפרק התאורטי-מתודולוגי להציג את ייחודיותה של תרבות הקריאה בישראל? התשובה לשאלה זו היא מורכבת.

הפרק השני מדגיש אמנם את חשיבות ההיסטוריה היהודית והישראלית ככלי להבנת מגמת המשכיות בין תרבות הקריאה הדתית לתרבות החילונית, אך אני סבור שהמחברים לא הצליחו לעמוד על תופעה ייחודית במעשה הקריאה הישראלי בשל מיעוט מחקרים בנושא והעדר התייחסות מספקת למחקרים דומים בקהילות הקוראים באירופה. גם הפרקים הבאים מתקשים לנמק ולהוכיח את ייחודיות קהל הקוראים ופרקטיקות הקריאה בישראל. הם מצביעים על חשיבות ההשכלה וההון התרבותי ככלי מגדיר קריאה, אבל תופעה זו היא בעלת מאפיינים אוניברסליים. גם הטענה שהיהודי החילוני קורא עברית, שהעולה מחבר המדינות מעדיף רוסית ושהאזרח הערבי קורא עברית אין בה כל חידוש וכל ייחוד. תופעות דומות מתקיימות בחברות רב תרבותיות כמו ארצות הברית, אנגליה או קנדה ובמקביל מתפשטות גם בחברות בעלת מסורת חד תרבותית כמו צרפת.

העובדה שאקט הקריאה עונה הן על צרכים אישיים-פסיכולוגיים של הקורא והן על צרכים חברתיים, גם היא איננה חדשה. עם זאת מעוררת תהיות הטענה שאקט של קריאת ספר מחזק זהות קהילתית-יהודית, קריאת עיתון מחזקת זהות ישראלית בעוד שהטלוויזיה והאינטרנט מחזקים זהות גלובלית. טענה זו המושפעת מטענות דומות של האסכולה הדטרמיניסטית טכנולוגית (מקלוהן, פוסטמן) דורשת הרחבה והסבר. המחברים, הנשענים על סקרים כמותיים, לא מצליחים להסביר באמצעותם מדוע הספר מחזק סוג אחד של זהות בעוד העיתון מחזק סוג אחר. האם תופעה זו נובעת מטבעם השונה של ערוצי התקשורת המכתיבים שימוש באסטרטגיה תקשורתית שונה? יתרה מזאת, לאורך כל הספר המחברים לא מנסים כלל להסביר אם קיים שוני בדפוסי הקריאה של אמצעי התקשורת השונים. האם אופיו החזק פעמי של הספר וארגון הטקסט בצורה לינארית-אנלוגית מוביל לדפוס קריאה שונה מזה של העיתון שהוא מוצר רב פעמי המאורגן לקריאה דיגיטלית והמשכית-סדרתית בזמן?¹¹

המסקנה הסופית של המחברים היא כאמור אופטימית. למרות המהפכה הטכנולוגית ויצירת חברה רב ערוצית הנשלטת על ידי מדיה חזותית, שומרת תרבות הכתב על כוחה. טענה זו, הנתמכת על ידי סקרים, נותרת בלתי מוסברת. כיצד ייתכן שתרבות קריאת הספר והעיתון נותרה יציבה בשלושים השנים האחרונות למרות המהפכה הטכנולוגית ושקיעת כוחה של העיתונות המודפסת והספר? האם למהפכת הטלוויזיה הרב ערוצית והאינטרנט אין כל השפעה על תרבות הקריאה? כאן להערכתי חולשתה של מתודת הסקרים ככלי הסברי.

11 על השוני בין קריאת ספר לקריאת עיתון והעימות בין שני דפוסי קריאה אלה ראו: O. Elyada, «La Modification de l'hégémonie médiatique pendant la Révolution française : le livre face à la presse», in M. Biard, A. Crépin, B. Gainot, (eds.), *La Plume et le sabre*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2002, pp. 75-87

פולמוסים. חשיבות זו כפולה ומכופלת במאמר הרביעי, המתאר כאמור את ראשיתה של המגמה הריאליסטית-לאומית בביקורת העברית. מגמה זו, מבהירה גולן, לא התגבשה לכלל אסכולה מוצהרת בעלת מצע תאורטי סדור, ובשל כך תיאורה והגיונה נובעים ותלויים בעשרות המכתבים, הרצנויות ומאמרי המערכת שבהם היא דנה. גולן מחלצת אפוא ומנסחת את מצעה של מגמה זו באמצעות עיון מדוקדק ומקיף במבחר מרשים של מסמכים ביקורתיים שראו אור במגוון כתבי עת, בניגוד לשאר המאמרים בפרק, הסוקרים בכל פעם כתב עת אחד ויחיד. ראוי להעיר עם זאת, כי פירוט מוקדם ומסודר של כתבי העת שאליהם נדרשה המחברת בכתיבת המאמר הזה היה מקל על הקורא. במצב הקיים עליו לציין בדקדקנות בהערות הסיום כדי להתודע אל קורפוס המקורות העיתונאיים שעליו נשענות מסקנותיה, למפותו ולהבין תרומתם של אילו כתבי עת הייתה מכרעת במיוחד לעיצוב המגמה הנדונה.

כאמור, המאמרים הנסקרים רואים אור בִּסְפֵר כמעט שלושה עשורים לאחר פרסומם בעיתונות. בשנים אלה התפרסמו מחקרים חשובים שיש להם קשר הדוק לנושאי המחקר של גולן, כגון לקסיקון העיתונות העברית מאת מנוחה גלבווע, ספרה של איריס פרוש, קנון ספרותי ואידיאולוגיה לאומית (שניהם ראו אור בשנת 1992), ובעלות השחר (1996) – ספרו של עוזי שביט הדן, בין השאר, בסמולנסקין כעורך וכמבקר שירה. בחירתה של גולן לפרסם את מאמריה בשנית מבלי לעדכןם ובלי להעמיד את הדברים במבחן הזמן היא כמובן לגיטימית. עם זאת ראוי היה לציין זאת בפתח הספר לטובת קוראים אשר אינם בקיאים דיים במחקר, על מנת להעמידם על הקשרו ומקומו המקורי בהיסטוריה של מחקר הספרות והעיתונות העברית.

עינת ברעם אשל

מן השפע המקורי וניתקו אותו מן ההקשר החי והתוסס שבו נכתבו. במובן זה גולן עושה חסד לא רק עם תחום הביקורת הספרותית, שאת ראשית דרכה בתרבות העברית היא מתארת כאן, אלא גם עם חקר העיתונות, שמעורבותה בהתפתחות התרבות העברית נחשפת כאן בבירור.

שלושת המאמרים הראשונים בפרק הנסקר עוסקים באישים מרכזיים אשר מילאו עמדות מפתח בתחום ביקורת הספרות והעריכה העיתונאית, כמו, למשל, פרץ סמולנסקין, עורך הירחון השחר, שגולן עומדת על השקפתו כעורך ועל הדרך שבה היא השתלבה עם עמדותיו כמבקר ספרותי (עמ' 12-44). חשובים הם הנספחים המצורפים לדיון זה, המפרטים את רשימת המאמרים על הספרות היפה ואת דברי הביקורת שנתפרסמו בהשחר בשנים תרכ"ט-תרמ"ד, וכן את רשימת מאמריו של סמולנסקין עצמו (עמ' 44-48). המאמרים העוקבים דנים בפעילותו של י"ל גורדון כעורך המליץ בשנים 1880-1888 (עמ' 52-63) ובפעולו של אחד-העם כהוגה וכעורך השילוח והספרות היפה בשנים 1890-1903 (עמ' 64-70).

כמובטח במבוא לספר, התחקתה גולן גם אחר דברי הביקורת של "פועלי הספרות", כלשונה, מי שתרומתם לתחום הייתה ארעית ונשכחה מלב בחלוף הזמן. חומרים רבים כיוצא באלה מפרנסים את המאמר הרביעי הדן ב"מגמה הריאליסטית-לאומית בביקורת העברית (1897-1905)" (עמ' 71-106). המאמר החמישי והאחרון עוסק ביומון הצופה, אשר יצא לאור בוורשה בשנים 1903-1905 ושימש במה לספרות עברית בעלת מגמות "אירופיות" מבחינת תכניה וסגנונה (עמ' 107-142).

חשיבותם של כל המאמרים שנוכרו היא בחשיפה ובהנצחה של חומרי הביקורת המקוריים, שהם הם גיבוריו האמיתיים של פרק עשיר זה. החומרים הללו מְחַיִּים את הקולות והצבעים שעשו את הרפובליקה הספרותית בתקופה הנדונה לסוערת, לרבגונית ולעתירת